

Jana STRÁNÍKOVÁ

Slohová cvičení a výuka psaní korespondence na elementárních školách na přelomu 18. a 19. století

Abstract: *The article describes the teaching of composition in primary schools at the turn of the 18th and 19th centuries – its range, the approaches used and the attitude of teachers. It also describes what the aim of this teaching was and what pupils took away with them. At the same time, it analyses the textbooks that were used in teaching composition.*

Key words: *education; correspondence; 18th century; 19th century; composition; composition classwork; composition schoolbooks*

„Není to oučel národních škol, aby děti venkovské mudrci a právníci byli, alebrž aby dobrými křesťany, dokonale vycvičenými hospodáři, hodnými, rozšafnými otci se stali, jenžby opět děti své o jeden stupeň výše vzdělali se vynasnažili, tak aby mravnost lidstva již z domu otcova vycházela, a co se ve škole v slovích a ponětích učí, to v domě otcově vždy výkonně neb prakticky skrze příklady se potvrdilo. Totě cesta k národní vzdělanosti.“

Kašpar, hrabě ze Šternberku Františku Aloisi Vackovi,
20./30. léta 19. století¹

Éra vlády Marie Terezie a také Josefa II. znamenala zesílení vlivu státu v oblasti školství. Tereziánský školský řád² vyhlášený 6. prosince 1774, který vešel v platnost se začátkem roku 1775, definoval všeobecnou vzdělávací povinnost pro všechny děti ve věku 6 až 12 let. Zároveň ustavil systém elementárního školství, který reflektoval sociální rozdíly. Na venkově vznikaly jednotřídní či dvoutřídní triviální školy, jejichž

1 SOKA Jičín, Sběrka kronik, Kronika kopidlenské farní školy, s. 23.

2 *Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen in den sämtlichen Kaiserlichen Erbländern*, tzv. Schulpatent.

cílem bylo naučit děti číst, psát a počítat a zároveň jim prostřednictvím náboženské výuky vštípit pevné morální zásady a poslušnost autoritám. Podle možností mohl být dán prostor i jiným předmětům – základům „občanské nauky“, němčině, zpěvu apod.³ Někde fungovalo také tzv. industriální vyučování, které často přispívalo k zvýšení atraktivity jinak velmi neoblíbené školní instituce. Oproti venkovským triviálkám měly hlavní školy zřizované ve všech krajských a také ve větších městech mnohem větší rozsah učiva. Úroveň výuky byla výrazně kvalitnější, neboť byla rozčleněna do čtyř, eventuelně tří, postupových ročníků a zároveň zde působili erudovanější učitelé.⁴

Součástí výuky měl být také sloh, jehož rozsah byl odlišný podle typu školy. Cílem slohového vyučování bylo naučit děti lépe chápat text a samostatně ho vytvářet. Psaním dopisů, resp. jakýchkoli textů, si měly osvojit dovednost využitelnou v budoucím praktickém životě, případně mohly získat důkladnou přípravu pro svůj duševní a intelektuální rozvoj a tím předpoklady pro další vzdělávání. Výuka slohu byla možná jen u starších dětí, které si už dříve osvojily mechanickou schopnost psát a absolvovaly hodiny zaměřené na zvládnutí dobového pravopisného úzu. Sloh se vyučoval ve vyšších třídách jako součást hodin zaměřených na výuku jazyka, a na hlavních školách proto nutně musel probíhat v němčině. Podle všeobecného školního řádu se mělo výuce slohu na normálních a hlavních školách věnovat pět hodin týdně, součástí výuky bylo také psaní dopisů a mluvnice.⁵ Žáci triviálních škol se měli zabývat alespoň opisováním souvislých textů. Ve městech a jinde, kde působili dva učitelé a děti byly podle úrovně svých znalostí rozděleny do dvou tříd, se mělo věnovat pět hodin týdně výuce slohu. Všeobecný školní řád nevyžadoval, aby byl dán prostor mluvnici a výuce psaní dopisů,⁶ ačkoli k tomu v praxi jistě docházelo. Cvičení zaměřená na vytvoření různých druhů korespondence a oficiálních písemností byla zejména v městských školách velmi užitečná.

3 Miroslav NOVOTNÝ, *Děti státu. Školství v českých zemích mezi reformou a tradicí*, in: Daniela Tinková – Jaroslav Lorman (edd.), *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého osvícenství*, Praha 2009, s. 148–163.

4 Těm, kdo aspirovali, stačilo na místo na triviální škole absolvovat tříměsíční kurs v některé z učitelských preparandií, vzděláním budoucích učitelů hlavních škol byl šestiměsíční kurs. Viz Jan ŠAFRÁNEK, *Vývoj soustavy obecného školství v Království českém od roku 1769–1895. Příspěvek k dějinám vyučování*, Praha 1897, s. 21–22.

5 Ve všeobecném školním řádu se operuje s termínem *Anleitung zur schriftlichen Aufsätzen* jako výrazem pro slohové vyučování, a termíny *Briefstyl* a *Sprachlehre* jako výrazy pro epistolární umění a mluvnici.

6 Johann PAPOUSCHEK (ed.), *Die allgemeine Schulordnung vom 6. Dezember 1774 im Urtexte nebst Einleitung und Commentar. Eine Erinnerungsschrift an die glorreiche Begründerin der österreichischen Volksschule, die Kaiserin Maria Theresia, aus Anlass ihres hundertsten Sterbetages, allen Lehrern und Schulfreunden gewidmet*, Znojmo 1880, s. 37–41.

Politické zřízení obecných škol, tzv. Schulkodex⁷ z roku 1805, přinesl s ohledem na výuku slohu na elementárních školách jednu zásadní inovaci – uzákonil povinnost zařadit základy slohu i do vyučování na triviálních školách. Rozsah slohových cvičení a výuky psaní korespondence na venkovských triviálkách tak poprvé dostal pevný zákonný rámec, který v zásadě vycházel z předchozího stavu. Nakolik byla tato povinnost naplňována s ohledem na nekvalitní pedagogický personál a špatnou docházku dětí na některých školách, však zůstává otázkou. Pro hlavní školy definovala nová legislativní úprava povinnost zařadit výuku slohu do čtvrté třídy.⁸

Tereziánská reforma školství znamenala výrazný přelom ve vývoji vzdělanosti, resp. gramotnosti, neboť odstartovala proces alfabetizace, který postupně zasáhl všechny vrstvy obyvatelstva. Zároveň je nutné mít na paměti, že školství v českých zemích má mnohem delší tradici a už před rokem 1775 zde fungovala síť městských a farních škol, které pěstovaly hudbu a vyučovaly – někde jen náboženství, čtení, psaní a základy počtů, jinde, zejména ve městech, bylo množství předmětů rozsáhlejší a zahrnovalo mj. i latinu.⁹ Gramotnost závisela na sociálním statutu. Zatímco v horních vrstvách bylo kvalitní (genderově odlišné) vzdělání nezbytnou součástí socializace dětí, tak u zbytku obyvatelstva bylo přímo úměrné možnosti jeho praktického využití. Jako hodnota bylo vnímáno jen tehdy, pokud mohlo přinést užitek. Hranice gramotnosti začínala u řemeslnických vrstev a obdobných skupin obyvatelstva, které se na rozdíl od městské chudiny a nemajetných venkovských vrstev neorientovaly na fyzické přežití ze dne na den, ale usilovaly o získání hmotných a nehmotných statků využitelných v dlouhodobém časovém horizontu. Děti zde nepřečázely z fáze výhradní existenční závislosti na rodině přímo do fáze, kdy se podílely na její obživě, ale absolvovaly proces socializace, který zahrnoval osvojení dovedností a znalostí nezbytných pro budoucí obživu. Tento proces byl genderově odlišný – dívky si musely osvojit rozsáhlou škálu dovedností a pracovní zručnost, což bylo nezbytné pro jejich budoucí roli hospodyně rozsáhlé domácnosti, a od chlapců se očekávalo, že získají profesní kvalifikaci, aby byli své budoucí rodině schopni zajistit živobytí. Nezbytnou součástí této životní fáze byla i návštěva školy s cílem osvojení alespoň elementární gramotnosti. To bylo důležité jak pro chlapce, tak i pro dívky.¹⁰ Regionální mobilita a také hospodářské důvody vyžadovaly od příslušníků řemeslnických kruhů nejenom schopnost číst a psát, ale také schopnost samostatně vytvářet text. Psaní dopisů, resp.

7 *Politische Verfassung der deutschen Schulen in den k. und k. deutschen Erbstaaten.*

8 J. ŠAFRÁNEK, *Vývoj soustavy obecného školství*, s. 47.

9 Miroslav NOVOTNÝ a kol., *Dějiny vyššího školství a vzdělanosti na jihu Čech od středověkých počátků do současnosti*, České Budějovice 2006, s. 57–59.

10 Srov. Jana STRÁNÍKOVÁ, *Výchova a vzdělávání dívek na cestě k moderní občanské společnosti. Genderové a sociální aspekty procesu socializace mládeže v období 1774–1868*, disertační práce, Fakulta filozofická Univerzita Pardubice, Pardubice 2010, s. 96n.

schopnost písemné komunikace s různými institucemi a fyzickými osobami, byla důležitá dovednost. To ostatně reflektovala i státní legislativa, neboť už rok před vydáním Všeobecného školského řádu byla dvorským dekretem z 9. října 1773 kodifikována povinnost, aby se žáci škol v hlavních městech monarchie cvičili i „ve vytváření potřebných písemných statí“.¹¹

Teprve Tereziánský školský řád kodifikoval rozsah slohových cvičení na elementárních školách a Felbigerova *Methodenbuch* následně definovala jeho obsah, postupy a metody výuky.¹² Felbiger vycházel z všeobecně rozšířeného názoru, že kvalitnímu vyjadřování pro potřeby běžné ústní i písemné komunikace je možné se naučit. Jako nezbytný předstupeň slohového cvičení doporučoval zlepšení ústního vyjadřování. Za vhodné prostředky považoval poslech, pozorování a napodobování osob, které se umějí vytržbeně vyjadřovat. Zdokonalování písemného projevu slohovými cvičeními bylo považováno za důležité, prioritní ovšem mělo být psaní dopisů a užitných písemností, jež byly nezbytné pro praktický život. Pro potřebu výuky na jednotlivých typech škol začaly být vydávány učebnice. První učebnicí slohu a psaní dopisů vzniklou pro potřeby reformovaného školství byla publikace *Anleitung zur Schreibart in Briefen und einigen andern Aufsätzen zum Gebrauche für Schüler der deutschen Schulen in den k. k. Erblanden*, která spatřila světlo světa v roce 1775 ve Vídni. Kromě teoretického návodu pro učitele, jak vést slohová cvičení a výuku psaní dopisů, obsahovala také vzory různých typů dopisů a jednacích písemností.

Pro potřeby výuky na elementárních školách s českou výukou byly vydávány také české učebnice slohu a psaní dopisů. Patrně první publikaci tohoto typu vydal v roce 1815 piarista a učitel mladoboleslavské hlavní školy Oldřich Klička pod názvem *Krátké uvedení k vyhotovení psaní a jiných písemností, kteréž v obecnství uměti zhotoviti velmi užitečné jest, pro žáky českých vlastenských škol*.¹³ Jedná se o překlad německé publikace *Anleitung zur schriftlichen Aufsätzen über Gegenstände des bürgerlichen Lebens für Stadt- und Landschullehrer und für Schüler der Haupt- und Normalhauptschulen*, která začala být používána jako závazná učebnice slohu po roce 1805. Překladem německého originálu byla i publikace vydaná v roce 1830 Františkem Krtkem, učitelem tábořské hlavní školy a později normální školy v Praze. Jak její název (a zejména pak obsah) napovídá, byla určena spíše pro výuku na venkově: *Úvod krátký k vyhotovování písemností podle předepsané ruční knihy německé pro české školní čekance a žáky na triviálních školách*.¹⁴

11 Johann ROTH, *Vollständiger Auszug aller im Königreiche Böhme am Ende des achtzehnten Jahrhunderts bestehenden Gesetze I*, Praha 1801, s. 286.

12 Srov. Josef HUBÁČEK, *Počátky vyučování slohu na české škole*, Hradec Králové 1980, s. 46–47.

13 Oldřich KLIČKA, *Krátké uvedení k vyhotovení psaní a jiných písemností, kteréž v obecnství uměti zhotoviti velmi užitečné jest, pro žáky českých vlastenských škol*, Praha 1815.

14 František KRTEK, *Úvod krátký k vyhotovování písemností podle předepsané ruční knihy německé pro české školní čekance a žáky na triviálních školách*, Praha 1830.

Patrně první původní českou učebnici slohu vydal v roce 1831 učitel v Chrasti u Chrudimi Jan Nepomuk Filcík pod názvem *Písemnosti pro nejoutlejší mládež českou a moravskou*.¹⁵ Je dokladem toho, že výuka slohu se nesoustřeďovala na zkvalitnění stylistické úrovně písemného projevu žáků, ale jejím cílem bylo vysvětlit jim, jak psát různé typy dopisů a písemností běžně užívaných v každodenním životě. Filcíkova publikace obsahuje množství vzorů různých druhů písemností. Na rozdíl od učebnic Kličky a Krtka v ní nenajdeme obecné pojednání pro učitele. Autor se už v úvodu obrací přímo na žáky, jimž vysvětluje význam schopnosti korespondovat, resp. napsat různé typy písemností. Svou publikaci zamýšlel jako sbírku vzorů dopisů pro potřeby výuky i k samostatné práci žáků. Na rozdíl od dvou předchozích děl neobsahuje jeho publikace všeobecné poučení o slohu, vnější úpravě a formálních náležitostech dopisu, ale zahrnuje především vzory různých typů běžně užívaných písemností.

Aby děti mohly samy vytvářet byť i velmi jednoduchý text, musely si nejprve zlepšit své vyjadřovací schopnosti a rozvinout paměť. Ze strany učitele to vyžadovalo dost namáhavou práci, která začínala pomalým předčítáním krátkých příběhů a mechanickým opakováním přečteného. Důležitou součástí slohové přípravy bylo opisování kratších textů. Pokud děti dokázaly samy vypravovat jednoduchý příběh, který vyslechly, a pokud zároveň chápaly, jaká je struktura a vyjadřovací forma písemného projevu, měl učitel přistoupit k dalšímu kroku a postupně je vést k tomu, aby začaly samy vytvářet text.¹⁶ Dobové pedagogické články reflektují to, co vyžadoval i Felbiger ve své *Methodenbuch*, totiž aby se děti nejprve naučily verbalizovat myšlenku ústně a pak písemně.¹⁷

Podrobný návod, jak měl postupovat učitel, který chtěl své žáky naučit psát dopis, uvádí i Klička. Doporučuje, aby žákům nejprve podrobně vysvětlil obsah a záměr psaní, poté jim ho přečetl a ukázal, jak pisatel formuloval myšlenky a vystavěl text, a posléze nechal jednoho z žáků, aby ještě jednou přečetl celý text. Nakonec měly všechny děti dopis samy opsat. Tento postup se měl opakovat několikrát s různými dopisy, aby děti získaly dostatečnou zběhlost v psaní a zároveň si důkladně osvojily strukturu vytvářeného textu. Dalším krokem pak mělo být pěstování samostatného vyjadřování u žáků – nejprve v ústní a pak i v písemné podobě. Texty, na nichž se děti učily, měly být zpočátku velmi jednoduché, později pozvolna složitější. Učitel měl děti vždy opravovat a navést je ke

15 Jan Nepomuk FILCÍK, *Písemnosti pro nejoutlejší mládež českou a moravskou*, Praha 1831.

16 Jan JAVORNICKÝ, *Žáci druhé třídy i také opakovacích hodin učí se hotoviti psaní I*, Přítel mládeže 1823, č. 3, s. 9–15; TÝŽ, *Žáci druhé třídy i také opakovacích hodin učí se hotoviti psaní II*, Přítel mládeže 1824, č. 1, s. 44–47; Anton RAAZ, *Stoffe zu Briefen für Schüller der 4. Hauptschulklasse*, Der Schulfreund Böhmens 1816, č. 1, s. 118–122; Alois HYBNER, *Der Vortrag des Styls für die gereifere Volksschuljugend, moralisch und literärisch betrachtet*, Der Schulfreund Böhmens 1819, č. 2, s. 53–75.

17 J. HUBÁČEK, *Počátky vyučování slohu*, s. 47–56.

správnému řešení.¹⁸ V Kličkově publikaci je definováno celkem deset stupňů procesu procvičování stylistických schopností, které mapují postupný přechod od prvotního rozvoje vyjadřování až po fázi, kdy měly děti být schopny samy napsat zadaný dopis.¹⁹

Škola měla dětem zprostředkovat schopnost psát jak soukromé, tak i veřejné typy písemností. Obojí vyžadovalo odlišný způsob vyjadřování, specifické zdvořilostní formulace a někdy i odlišné členění textu dopisu. Také učebnice zpravidla respektovaly tradiční členění a rozlišovaly jednak „*Briefstyl*“, čili soukromou korespondenci, a „*Geschäftsstyl*“, neboli „*písemnosti jednací*“, případně „*řídící spisy*“,²⁰ kam se zahrnovaly všechny oficiálnější typy písemností a korespondence, tj. běžné právní listiny (kšaft, darovací list, vysvědčení, dlužní úpis, plná moc), účetní a hospodářské spisy (účet, kvittance, směnka) a také žádosti a jiné druhy dopisů adresované úřadům.

Učebnice slohu si kladly za cíl poskytnout učiteli příručku pro slohová cvičení a výuku psaní dopisů a zároveň mu dát dostatečné množství vzorů různých typů písemností, zejména korespondence. Žáci se měli dozvědět, čím se liší a jak se píše jednotlivé typy písemností, osvojit si schopnost písemně formulovat své myšlenky, zvolit správný způsob komunikace s ohledem na své a adresátovo sociální postavení a sestavit dopis nebo oficiální písemnost tak, aby měla všechny předepsané náležitosti jako předkládané vzory. Smyslem učebnic vydávaných pro potřebu výuky na elementárních školách nebylo vypěstovat vytříbený styl písemného vyjadřování, ale pouze vštípit dětem zásady, jak dodržovat v písemné komunikaci požadované vzory chování, a naučit je psát na takové úrovni, která by stačila na samostatné vytváření textu. Kultivovaný korespondenční styl, který byl atributem vyšších společenských tříd, si už musel každý osvojit nad rámec školního vzdělání.

Česká knižní produkce dané doby ale nezahrnovala česky psané návody k vedení kultivované korespondence – nebyly zde ani učebnice ani příručky určené širší veřejnosti, a případný zájemce proto musel zvolit některou z německých publikací. To ostatně reflektovali i autoři analyzovaných učebnic. Klička ve svém *Krátkém uvedení k vyhotovení psaní* doporučuje všeobecně uznávané dílo německého osvícenského filozofa a básníka Christiana Gellerta a odkazuje²¹ na jeho i v Čechách známou a dostupnou epistolární

18 O. KLIČKA, *Krátké uvedení*, s. 3–8.

19 Tamtéž, s. 10–26.

20 J. N. FILCÍK, *Písemnosti pro nejoutlejší mládež*, s. 5.

21 Klička zmiňuje název Gellertova díla jako „*Praktické jednání o líbeznosti v psaní*“. – O. KLIČKA, *Krátké uvedení*, s. 5–6.

příručku *Briefe, nebst einer praktischen Abhandlung von dem guten Geschmacke in Briefen*,²² jejímž vydáním autor položil základy nové německé epistolární kultury.²³

Cílem školního vyučování slohu ovšem bylo, aby žáci dokázali formulovat text a znali všechny formální náležitosti korespondence, a byli tudíž schopni sami vytvořit různé typy písemností potřebných v běžném životě. Dopis měl být srozumitelný ve svém obsahu i v jednotlivých výrazech, nedoporučovalo se užívání neznámých, nejasných a méně obvyklých slov. Formulace měly být zdvořilé a zároveň jednoznačné, aby vyloučily případné nedorozumění špatným pochopením textu. Kličkova publikace radí odpovědět si nejprve na tři základní otázky: komu je dopis určen, co chce pisatel sdělit a jak to chce napsat. Teprve poté se mělo přistoupit k vlastnímu vytváření textu.²⁴ Slohová cvičení nemohla děti připravit na všechny situace, které v korespondenčním styku nastávaly, měla jim však vtípnit všeobecně platný postup psaní, zásady pro společenskou komunikaci a pravidla pro formální náležitosti dopisu.

Už volba formátu papíru demonstrovala sociální rozdíly mezi pisatelem a adresátem. Klička ve své publikaci určené spíše pro středostavovské prostředí shrnul pravidla pro formální úpravu – dopisy osobám stejného a nižšího sociálního statutu (tj. řemeslníkům a měšťanům) se měly psát na přeložený půlarch, zatímco listy příslušníkům vyšších vrstev na celý arch a měly být vloženy do obálky.²⁵ Důležité také bylo, aby se děti naučily, jak správně a bezpečně zavřít a nadepsat dopisy, aby se v pořádku dostaly určené osobě a nedošlo k tomu, že jejich obsah bude přístupný nepovolaným očím. Jak dopis dobře zapečetit a také, jak ho přeložit, nebo vložit do obálky měl učitel žákům názorně ukázat, „protože se tomu snáze hleděním, nežli vypsáním naučiti mohou.“²⁶ Adresa měla respektovat sociální rozdíly mezi pisatelem a adresátem a měla být napsána čitelně, jednoznačně a srozumitelně. Kromě místa odeslání (tj. sídla poštovního úřadu) mělo zahrnovat všechny náležité tituly odpovídající danému sociálnímu statutu a přesné označení adresáta, jeho jméno a také místo doručení. V případě menších lokalit bylo nutné uvést i jméno kraje, panství nebo sídlo nejbližší poštovní stanice.²⁷

Důležité bylo také naučit se, jak oslovovat adresáty podle jejich profesního zaměření a sociálního statutu. Nezbytnou součástí učebnic proto byla všeobecně užívaná titulatura

22 První vydání vyšlo v roce 1751 (Christian Fürchtegott GELLERT, *Briefe, nebst einer praktischen Abhandlung von dem guten Geschmacke in Briefen*, von C. F. Gellert, Strassburg 1751), později následovalo mnoho dalších.

23 Rafael ARTO-HAUMACHER, *Gellerts Briefpraxis und Brieflehre. Der Anfang einer neuen Briefkultur*, Wiesbaden 1995, s. 15n.

24 O. KLIČKA, *Krátké uvedení*, s. 120n.

25 Tamtéž, s. 126–127.

26 Tamtéž, s. 127.

27 Tamtéž, s. 127–129.

obsahující církevní a světské tituly, která žákům sloužila jako návod k vhodnému oslovení adresáta, resp. adresátů v úvodní formulaci a v samotném textu dopisu, získali také návod, jak zformulovat podpis. V souladu s tím, co udávají i epistolární příručky určené pro širší veřejnost,²⁸ doporučuje Kličková publikace začínat dopisy určené farářům „*Velebný, dvojíctihodný, důstojný Pane!*“. Dostatečně zdvořilé mělo být i oslovení v textu („*Vaší Velebnosti!*“) a také podpis („*ochotnovolný!*“) a adresa („*Velebnému, dvojíctihodnému, důstojnému Pánu N. N, Faráři v N.*“) měly vyjadřovat úctu k adresátovi. Obecně platilo, čím vyšší hodnota, tím uctivější oslovení. Dopisy biskupům proto měly začínat „*Nejdůstojnější, vysoce urozený, milostivý Pane!*“, v textu se na něho ovšem měl pisatel obracet s oslovením „*Vaše biskupská milost!*“, eventuelně „*Vaše Excelenci!*“. Také u světských titulů byl výraz *excellence* používán jen u osob z nejvyšších míst společenského žebříčku. Pro ně doporučuje Kličková publikace užívat oslovení „*Vysoce urozený hrabě, milostivý Pane!*“, chtěl-li se na ně obrátit pisatel v průběhu dopisu, měl tak učinit slovy „*Vaše hraběcí milosti!*“, eventuelně „*Vaše Excelenci!*“. Obálka měla být nadepsána „*Jeho hraběcí milosti!*“, eventuelně „*Jeho Excelenci!*“, a dále pak „*vysoce urozenému Pánu, Panu hraběti N. N., pánu na N.*“, jako adekvátní podpis doporučuje Klička „*nejponíženější služebník!*“. Specifické tituly existovaly pro příslušníky nižší šlechty a pro osoby, jejichž společenská prestiž byla dána postem, který zastávaly – profesory, úředníky, členy městských rad, krajských a zemských úřadů apod. Pro příslušníky kruhů, z nichž pocházeli i žáci, jimž byla určena Kličková publikace, tj. řemeslníky a měšťany, se doporučuje užívat úvodní oslovení „*Mnoho vážený Pane!*“, eventuelně „*Milý Pane Mistr!*“. Pokud byl adresátem dopisu člověk, který patřil v rámci řemeslnických, resp. měšťanských vrstev k elitám, mělo oslovení znít „*Vzácný Pane!*“, nebo „*Zvláště vážený Pane!*“. Adekvátní podpis byl v tomto případě „*K službám volný!*“, u běžného adresáta z řad řemeslnických kruhů pak pouze „*Volný!*“. Také adresa reflektovala jemně odlišnosti dané příslušností ke konkrétní sociální skupině v rámci středních vrstev. Běžný řemeslník a měšťan dostával dopisy nadepsané např. „*Panu N. N., měšťanu a mistru kovářskému!*“, avšak osoba, která v tomto prostředí patřila k elitám, mohla na psaní najít např. adresu „*Vzácnému měšťanu a zlatníku!*“, nebo „*Zvláště váženému měšťanu a zlatníku!*“.²⁹ Pokud byl dopis určen ženě, bylo nutné zvolit adekvátní označení, který vycházelo ze společenského postavení jejího muže.

Učitel, který chtěl dětem vysvětlit vhodnost užití jednotlivých titulů s ohledem na situaci a sociální postavení pisatele, musel ovšem začít vysvětlováním širšího kontextu a ob-

28 Srov. např. Prokop ŠEDIVÝ, *Dokonalý jednatel, aneb Zemský advokát obsahující v sobě některé formule obyčejných a potřebných listů jako jsou popsání podezřelých a prchlých osob, veřejné zprávy, průvodní listové, vysvědčení atd. Pak následuje: Skladatel českých psaní, aneb Rozliční listů vzorové na všechny skoro předměty v lidském jednání se hodící, k nimž připojen jest také titulář stavu duchovního i světského jak v českém, tak i v německém jazyku*, 2. díl, Praha 1804, s. 141n.

29 O. KLIČKA, *Krátké uvedení*, s. 132–137.

jasnit význam jednotlivých výrazů. K tomu užíval jednak svých znalostí, případně mohl čerpat z tištěných vzorů titulatury,³⁰ eventuelně z epistolárních příruček, nebo některých učebnic slohu a psaní korespondence. Podrobné vysvětlování a důkladné procvičení bylo nezbytným předpokladem dosažení kýženého cíle – aby žáci dokázali sami sepsat dopis, který by po obsahové i formální stránce dodržoval obecně uznávané normy společenského chování a vystupování.

Výuka slohu na elementárních školách směřovala především k tomu, aby připravila děti na budoucí život. S ohledem na dobové genderové rozdělení rolí je jasné, že schopnost sepsat různé typy písemností byla mnohem významnější pro chlapce než pro dívky. To se ostatně odráží i ve vzorových dopisech obsažených v učebnicích slohu, většinou se totiž jedná o profesní a úřední korespondenci. Kličkovy *Krátké uvedení k vyhotovení psaní a jiných písemností* obsahuje více než 70 vzorů dopisů různých typů, jen ve dvou z nich je protagonistkou imaginární korespondence žena, a to pouze jako adresátka.³¹ Také Jan Nepomuk Filčík, učitel v Chrasti u Chrudimi, zařadil do své učebnice *Písemnosti pro nejoutlejší mládež českou a moravskou* pouze dva dopisy, v nichž figurovaly ženy mezi hlavními protagonisty, ovšem také jen jako adresátky.³² Obě publikace obsahují řadu vzorů různých typů osobních (rodinných a přátelských) a také úředních dopisů, zároveň ale také písemnosti hospodářského, právního a účetního charakteru.

Učebnice Františka Krtka *Úvod krátký k vyhotovování písemností podle předepsané ruční knihy německé pro české školní čekance a žáky na triviálních školách*³³ má ale jinou koncepci. Byla vytvořena pro potřebu výuky na venkovských triviálkách. Na rozdíl od Kličkova překladu a Filčíkovy publikace se nezabývá soukromou korespondencí, ale obsahuje vzory pouze těch typů úředních písemností, které mohlo venkovské a maloměstské obyvatelstvo ve svém životě potřebovat (žádosti, výpovědní listy, vysvědčení o službě, plné moci, dlužní úpisy, kšafy a jiné typy majetkových smluv apod.). Sám Krtka definuje cíl, který si položil vytvořením své publikace, takto: „[...] každý nahlíží, jak prospěšné a dobré také pro řemeslníka, ano i pro rolníka a vesničana, to jest, když řemeslník může ku příkladu kupovači (kuntovi) svému náležitý výtažek, poddaný žádost na svou vrchnost, měšťan pro sebe neb pro jiného dlužní upsání, otec svou poslední vůli atd. sám vyhotoviti a vypsati.“³⁴ Výuka slohu na elementárních školách byla zaměřena především na osvojení prakticky využitelných dovedností – schopnost psát různé typy korespondence a sepsat základní právní a účetní dokumenty (žádosti, kupní smlouvy, kvitance apod.). Tato schop-

30 Srov. tamtéž, s. 132.

31 Tamtéž, s. 110.

32 Tamtéž, s. 47, 49.

33 F. KRTEK, *Úvod krátký k vyhotovování písemností*.

34 O. KLIČKA, *Krátké uvedení*, s. 4.

nost mohla být vedle vzdělanějších vyšších společenských tříd užitečná i pro městské a venkovské řemeslníky a také pro poddané, především ale pro muže, kteří ji potřebovali pro svůj profesní život.

J. N. Filčík a O. Krtek zařadili do svých učebnic (na rozdíl od F. Krtka) i vzory soukromých dopisů. Jejich publikace si kladly za cíl zlepšit také písemné vyjadřování žáků, což bylo dáno zaměřením na středostavovské prostředí. Přestože i ženy řemeslníků vedly často poměrně rozsáhlou korespondenci se svými příbuznými a ženy z vyšších středních vrstev si dopisovaly i s veřejně činnými osobami,³⁵ tak učebnice psaní slohu tuto skutečnost nereflektovaly. Je tedy možné vyslovit hypotézu, že dívky byly při výuce slohu opomíjeny.

Zřejmě právě kvůli tomuto handicapu se v dobových pedagogických člancích vyskytují požadavky, aby učitelé při výuce slohu nezapomínali na dívky. Alois Hybner, ředitel školy ve východočeské Poličce, definoval slohová cvičení jako nedílnou součást edukace dívek na elementárních školách. Požadoval ale, aby učitel zohledňoval budoucí genderové role dětí: Zatímco u dívek se měl zaměřovat především na rozvoj elementárních vyjadřovacích schopností a naučit je písemně zachytit vyprávěný příběh, tak u chlapců měl usilovat o rozvoj písemného i ústního vyjadřování na kvalitnější úrovni. Chlapci měli získat potřebnou bázi pro další učení (např. antických jazyků, tj. latiny a řečtiny), naučit se verbalizovat své myšlenky a vytvořit z nich logický text.³⁶ I farář v městečku Kopidlně na schlikovském panství, František Alois Vacek, zdůrazňoval význam slohu při vzdělávání dívek.³⁷ Žádal, stejně jako Hybner, aby i venkovské triviálky zprostředkovaly schopnost kvalitnějšího vyjadřování dětem obojího pohlaví, a to v ústní i písemné podobě. Měl za to, že jen tak u nich může dojít k rozvoji rozumových schopností. Smyslem výuky slohu podle něj bylo naučit děti nejprve verbalizovat vlastní myšlenky, vyprávět a popisovat a posléze i sestavit text. Tím měly získat potřebné dovednosti, aby posléze mohly začít podle učitelových instrukcí psát dopisy, žádosti, jednoduché právní dokumenty a další písemnosti nezbytné v občanském životě.³⁸ Schopnost psát dopisy, resp. písemně komunikovat vnímal Vacek jako důležitou pro děti obou pohlaví, zároveň však zdůrazňoval, že

35 Mezi ženy z těchto vrstev, které ve dvacátých až čtyřicátých letech 19. století získaly vzdělání a později vedly rozsáhlou českou korespondenci, patřily např. Božena Němcová (1820–1862), Antonie Rejšová (1817–1852), Johana Mužáková-Rottová / Karolína Světlá (1830–1899), Božena Jirečková-Šafaříková (1831–1895), Marie Riegrová-Palacká (1833–1891), Sofie Podlipská (1833–1897).

36 Alois HYBNER, *Worin besteht das Unterscheidende einer zweckmässigen Bildung der Knaben und Mädchen im Allgemeinen, und in wie weit ist es auch in unsern Volksschulen anwendbar?*, *Der Schulfreund Böhmens* 1817, č. 3, s. 65–84, zde s. 80–81.

37 František Alois VACEK, *O vyučování mládeže ženské II*, *Přítel mládeže* 1827, č. 2, s. 45–60, zde s. 57.

38 Tamtéž, s. 57.

dívky nemusí učitel s ohledem na jejich budoucí genderovou roli cvičit v sepisování písemností určených pro profesní a úřední komunikaci.³⁹

Ačkoli autoři pedagogických spisů apelovali na učitele, aby neopomíněli při výuce slohu ani dívky, ale naopak i je vedli k dobrému ústnímu a písemnému vyjadřování a učili je psát dopisy, tak učebnice slohu neobsahovaly žádné vzory (ani soukromých) dopisů psaných ženami. Autoři učebnic slohu reflektovali evidentně reálnou praxi, tj. opomíjení výuky slohu u dívčí mládeže. Učitelé se při výuce slohu a psaní korespondence orientovali především na chlapce, protože ti mohli získané dovednosti více uplatnit v budoucím (profesním) životě. Smyslem výuky slohu a cvičení ve vyhotovování různých typů písemností bylo usnadnit žákům budoucí profesní realizaci, což se dívek netýkalo.

Mezi vzorovými dopisy soukromého rázu uvedenými v učebnicích F. Krtka, J. N. Filcíka i O. Kličky najdeme proto především dopisy synů rodičům, resp. dopisy chlapců jiným příbuzným a také přátelskou korespondenci. Jejich obsah reflektuje každodennost školních dětí a zobrazuje také požadované vzory jejich chování. Jedná se především o různé formy poděkování za hmotnou podporu, výchovu a péči. Texty obsahují také líčení různých událostí, s nimiž se děti mohly běžně setkat (zkoušení, dění ve škole a v lokalitě, kde dítě žilo, návštěva významné osobnosti ve městě, rozmary počasí, zdravotní problémy). Vzory přátelské korespondence dětí (vlastně jenom chlapců) pak představují žádosti o půjčení knih, poděkování za půjčení, pozvání na návštěvu apod. Tyto texty jsou ve zmiňovaných publikacích zařazeny na začátku, neboť i ve výuce se jimi začínalo. Osobní korespondence byla bližší běžné komunikaci, již děti znaly ze svého stávajícího každodenního kontaktu s okolím. Naučit se psát dopisy rodičům a přátelům na úrovni, jakou definovaly učebnice slohu a jak to vyžadovali i učitelé, znamenalo vlastně osvojit si písemné vyjadřování, a to optimálně v trochu kvalitnější podobě, než byla každodenní praxe. Teprve pokud žáci zvládli tyto obsahově jednodušší typy dopisů, začalo se s procvičováním náročnějších písemností. Učebnice proto obsahují také vzory, které odráží reálnou korespondenční praxi dospělých osob. Děti se měly naučit, jak upomínat své zákazníky o platbu, žádat o místo, prosit o almužnu, psát na úřady a jak korespondovat s duchovními nebo příslušníky vyšších vrstev. Tuto strukturu mají všechny učebnice slohu, s výjimkou Filčíkovy publikace, a to proto, že její autor si kladl jiné cíle. Chtěl učitelům a žákům předložit soubor dopisů, který by sloužil k procvičování písemného vyjadřování a psaní dopisů. Vzory oficiálních dopisů se v ní objevují ve velmi zjednodušené podobě, neboť v roli odesílatele vystupuje dítě, nebo mladý člověk. Nejedná se tedy o vzory budoucí profesní korespondence. Zobrazované situace jsou omezeny na problémy, se kterými se děti mohly setkat. Ostatní pisatelé naopak předkládají vzory dopisů, kde jako korespondující

³⁹ Tamtéž.

strany vystupují řemeslničtí mistři, vdovci a řemeslníci, kteří z titulu své profese píší různé typy písemností.

Slohová cvičení byla považována za důležitou součást výuky na elementárních školách. Jejich cílem ovšem bylo především přinést dětem dovednost, kterou by mohly prakticky využít ve svém dalším životě. Řemeslníci potřebovali umět korespondovat s příslušnými úřady, se svými zákazníky, ale také se členy rodiny, zároveň pro ně byla nanejvýš potřebná dovednost sepsat nezákladnější typy hospodářských a právních písemností. Školní vyučování jim to mělo zprostředkovat. Rutinní procvičování různých typů písemností obsažených v učebnicích slohu ani jiný cíl mít nemohlo. Učebnice také odrážejí dobové genderové rozdělení rolí, neboť vzorové dopisy jsou především návodem k vedení mužské korespondence a k sepsání různých typů často užívaných finančních a právních písemností. Výuka slohu se soustřeďovala především na chlapce, kteří pro své profesní uplatnění nebo další studia potřebovali umět sepsat různé typy písemností, resp. dobře stylizovat text.

Zusammenfassung

Aufsatzunterricht und Anleitung zum Briefeschreiben an den Elementarschulen an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert

Nach den Theresianischen Schulreform wurde an den Hauptschulen und je nach den Möglichkeiten auch an den Trivialschulen Aufsatzunterricht eingeführt. Schriftliche Aufsätze zu verfassen sollten die Kinder lernen, um eine wichtige Fertigkeit für ihr künftiges Leben zu gewinnen. Die Handwerker benötigten für ihre alltägliche Beschäftigung gute Kenntnisse von Briefeschreiben und mussten wissen, wie die für ihr Geschäft wichtigen wirtschaftlichen Schriftstücke verfasst werden, denn es war für sie wichtig den schriftlichen Kontakt mit ihren Kunden und manchmal auch mit den Behörden zu pflegen. Auch für den Briefwechsel mit den Verwandten und Freunden war diese Kenntnis brauchbar. Routineübungen von verschiedenen Aufsätzen und Schriftstücken sollte natürlich nicht zur einer hochkultivierten Schreibkultur führen; falls die

Kinder alles über äußere und innere Form der Briefe wussten und sie gut verfassten konnten, war der Ziel des Unterrichtes erreicht.

Die Aufsatzlehrbücher zeigen aber auch die zeitgenössischen Vorstellungen von der geschlechterhierarchischen Rollenteilung. Alle Musterbriefe sind ohne Ausnahme eine Anleitung zur Schreibart für Männer, so auch die Schriftstücke für Verwendung im Geschäft und in der Wirtschaft. Der Aufsatzunterricht wurde anscheinend mehr an die Jungen gerichtet. Während die Mädchen, bzw. Frauen aus diesem Milieu überwiegend nur private Briefe an die Verwandten schickten. Das beweisen auch zeitgenössische pädagogische Artikel, die sich an die Lehrer wendeten mit der Bitte, die Jungen nicht so stark bevorzugen und sich teilweise auch an die Mädchen zu konzentrieren.